

IDROK VA XAYOL
PERCEPTION AND IMAGINATION
ВОСПРИЯТИЕ И ВООБРАЖЕНИЕ

Andijon Davlat Pedagogika instituti Filologiya fakulteti talabasi
Rustamova Shahnoza Anvarbek qizi

Anatatsiya. Ushbu maqolada “Idrok” va “Xayol” tushunchalari mazmun-mohiyati keng ma’noda bayon etilgan. Idrok nima? Appersepsiya, sezgi haqida tushuncha, ularning psixologik asoslari, olimlarning bu borada olib borgan tadqiqotlari hamda idrok va xayolning nerv-fiziologik asosi va bu boradagi nazariyalar haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so’zlar: Idrok, sezgi, perseptiv, obekt, appersepsiya, xayol, agglutinatsiya, giperbolizatsiya, aksentlashtirish, realistik xayol, fantastic xayol.

Анатация. В данной статье разъясняется значение понятий «восприятие» и «иллюзия» в широком смысле. Что такое восприятие? Дается информация об апперцепции, понятии интуиции, их психологической основе, исследованиях ученых в этой области, а также о нейрофизиологических основах восприятия и воображения, а также теориях в этой области.

Ключевые слова: восприятие, интуиция, перцептив, объект, апперцепция, иллюзия, агглютинация, гиперболизация, акцентуация, реалистическая фантазия, фантазия.

Annotation. This article explains the meaning of the concepts of "perception" and "illusion" in a broad sense. What is perception? Information is given about apperception, the concept of intuition, their psychological underpinnings, the research of scientists in this regard, and the neuro-physiological basis of perception and imagination and theories in this regard.

Keywords: Perception, Intuition, Perceptive, Object, Apperception, Illusion, Agglutination, Hyperbolization, Accentuation, Realistic Fantasy, Fantasy.

Ayni chog’da sezgi organlariga ta’sir etib turgan narsa va hodisalarni ongimizda yaxlit aks ettilishidan iborat bo’lgan psixik jarayon *idrok* deb ataladi. Sezgilarga qaraganda idrok voqelikni aks ettirishning ancha yuksak formasidir. Katta yarim sharlar po’stlog’ida vujudga keluvchi murakkab shartli refleks bog’lanishlari idrokning fiziologik asosi hisoblanadi. Tashqi qo’zg’atuvchilar ta’siri natijasida vujudga keluvchi

qo'zg'alishlar katta yarim sharlar po'stlog'ida sintez qilinadi. (birlashtiriladi). Idrok qilishda bir necha analizatorlarning ishi bilan organizmning qator qo'zg'atuvchilar kompleksi ta'siriga javoban reaksiyasi bir-biri bilan uyg'unlashadi. Masalan, biz atirgulni idrok qilamiz ekanmiz bir vaqtning o'zida biz uning chiroyli shaklini ham, ajoyib rangini ham ko'ramiz. Gulning xushbo'y atrini xidlab bilamiz, gul barglarining maynligini tuyib sezamiz va xokazo. Aloxida-aloxida bu belgilarning barchasi miya po'stlog'ida yaxlit kompleks bo'lib birikadi. Bundan tashqari, biz bu narsaning atirgul ekanligini taniymiz, ya'ni bu yerda xotira jarayonlari ham ishtirok qiladi. Gul hidi bizga xuzur bag'ishlaydi, bizda yoqimli his uyg'otadi. Nihoyat idrok jarayoni tarkibiga tafakkur ham kiradi: mazkur gul atirgulning qanday navi ekanligi haqida o'ylaymiz, dastlabki sodda xulosa chiqaramiz. Idrokda qaysi analizator ustunlik qilishiga qarab idrok ko'rish, eshitish, xid bilish, ta'm-maza, teri-tuyish va kinestetik idrok turlariga ajratiladi. 2. Idrok odamning faoliyati bilan chambarchas bog'liq jarayondir. Agar biz biron rasimga mahliyo bo'lib uning qarshisida qimhiamay tursak ham, baribir biror aqliy ishni amalga oshiramiz, aks holda hqch narsani anglay olmagan bo'lamiz. Odatda bizning ongli idrok qilishimiz bilib olishimiz lozim qandaydir konkret masalani yechishdan iboratdir. Uni maxsus perseptiv faoliyat (lotincha perceptio - idrok) deb atash mumkin. Deyarli har qanday obyekt shu obyektning qurshab olg'an fon bilan birgalikda idrok qilinadi. Dars boshida o'qituvchi butun sinfga, partada o'tirgan ko'plab bolalarga nazar tashlab turibdi, deb faraz qilaylik. Ammo shunday bir laxza yuz beradiki, o'qituvchining nigohi ana shu o'nlab o'quvchilar orasidan bittasini ajratib olib, kuzatib boradi. Qolg'an butun sinf fon vazifasini o'taydi. Ba'zan obyekt bilan fon o'zaro o'rin almashib turishi mumkin (vaza, o'rdakcha, ayolvxk). Bunday rasmlar ikkilanuvchi tasvirlar deb ataladi.

Idrok darajalari. Idrokning o'tmish tajribaga bog'liqligi appersepsiya (lotincha ap(taaluqli)+perceptio (idrok demakdir) deb ataladi. Turli kasb kishilari bitta narsaning o'zini turlicha idrok qiladilar. Gulni ko'zdan kechirayotgan rassom guldagi ranglarning uyg'unligiga e'tibor bersa, botanik qaysi sinfga mansubligi nuqtai-nazaridan qaraydi, agronom yem hashak turi sifatida qaraydi vxk. Bizning ongli idrok etishimiz persepsiya deyiladi. Narsalarni noto'g'ri, buzib idrok qilish illyuziya deb ataladi. Bu singari rasmlarni ko'zdan kechirishda xatoga yo'l qo'yadilar, chunki bu illyuziyalar sezgilarimiz va idrokimizning xususiyatlariga bog'liqdir. Illyuziyalarning ayrimlari nomlarini aytib o'tamiz; 1. Ochiq (yorqin) va bo'glq rang illyuziyasi. 2. Kontrastlik illyuziyasi. 3. Butun xususiyatlarning bo'laqlarga ko'chishi illyuziyasi. 4. Narsalar

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 11. November 2024

tepa qismining kattalashib ko'rinishi illyuziyasi. 5. Chiziqqlar yo'nalishining o'zgarishi illyuziyasi. 6. Perspektiva illyuziyasi.

Gallyutsinatsiya - (lot.hallucinatio - alahlash, bosinqirash, valdirash) real voqelikdagi narsa va hodisalarning analizatorlarga bevosita ta'sirisiz ongimizda turli obrazlarning xayoliy ravishda paydo bo'lishidan iborat psixopatologik hodisa. Gallyutsinatsiya sezgi a'zolarimizning normalariga qarab ko'ruv, eshiluv, hid va boshqa turlarga bo'linadi. Gallyutsinatsiya psixik kasallikning belgisi bo'lib, bosh miya qobigldagi qo'zg'alish jarayonlarining patologik sustligi natijasida, ba'zan nerv sistemasining zaharlanishi yoki haddan tashqari toliqishi natijasida ro'y beradi. 3. Tevarak - atrofimizni qurshab olg'an moddiy olamdagi barcha narsalar fazoda joylashgan bo'lib, muayyan o'rin egallaydi, ulardan har birining o'z katta-kichikligi, hajmi va shakli bor. Ular bizga va boshqa narsalarga nisbatan malum masofada turadi. Narsalarning ana shunday fazoviy holatlarini ko'z o'ngimizda aks ettirishimiz fazoni idrok qilish deb ataladi. Bundan tashqari moddiy olamdagi narsalar doimo harakatda va o'zgarishdadir. Bu harakat va o'zgarishlar ma'lum bir vaqt ichida yuzberadi. Narsalar harakati va o'zgartishidagi oldinma-ketinlik, tezlik va davomiylikning odam ongida aks ettirilishi vaqtni idrok qilish deb ataladi. Obyektlarning fazoda egallagan holati o'zgarishining aks ettirilishi harakatni idrok etish deyiladi.

Vaqtning idrok qilish bizga voqelikdagi hodisalarning davomiyligi, tezligi va ketma-ketligi haqida tassavur beradi. Tabiatdagi davriy harakatlar va bir me'yorda yuz beruvchi o'zgarishlar, yerning aylanishi, kunduz va kechaning almashinishi, yil fasllari, vaqtni (oy, yil, sutka) aniq o'lchash imkonini beradi. Vaqtning qisqacha bo'laqlarini (soat, daqiqa, sonya) aniqlashda biz asboblardan (soatdan) foydalanamiz, soatning millari malum vaqt birligida bir hildagi yo'lni bosib o'tadi. Bu yo'sinda vaqtni o'lchash vaqtni bilishning obyektiv usulidir, bu tarzda vaqtni o'lchash bizdan tashqarida, ya'ni obyektiv ravishda sodir bo'luvchi jarayonlar yordamida amalga oshadi. Biroq vaqtni baxolash subyektiv harakterda ham bo'ladi, ya'ni malum baxolanadigan vaqt oralig davomida yuzaga keladigan tasavvur hamda kechinmalar bizning vaqt haqidagi fikrimizni belgilaydi. Agar ana shu vaqt oralig davomida odamda tasavvur hamda kechinmalar paydo bo'lsa, vaqt sekin o'tayotgandek tuyoladi, Agar aksincha biz ko'proq taassurotlar olsak, masalan, sayr yoki ekskursiya qilsak, nazarimizda vaqt juda tez o'tib ketgandek bo'ladi. Harakatning idrok etilishi hayotiy ahamiyatga ega bo'lib, unda ko'rish va kinestezik analizatorlar asosiy o'rin tutadi. Ko'rish orqali biz obyektlar harakati haqidagi axborotni ikkita har-xil usul bilan, qayd etilgan nigoh va ko'zlarning

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 11. November 2024

kuzatuvchi harakati yordami bilan olishimiz mumkin. Odamlar tashqi olamni idrok qiliish qob'tliyatlariga ko 'ra bir-b'trlaridan farq qiladilar. Ayrim kishilar yahshi kuzata oladilar, ularning bu fazilati kuzatuvchanlik deb ataladi. Boshqa kishilar bu sifatga ega bo'lmaydi. Odatda qiziquvchan odamlar kuzatuvchan bo'ladilar. Kuzatuvchanlik qobiliyati odamda biron-bir narsani kuzatishni avvaldan o'z oldiga maxsus ravishda maqsad qilib quyishdangina emas, balki odatdagi kundalik sharoitlarda, kuzatish niyati bo'lmagan sharoitlarda ham ko'zga lashlanadi. Bunda kuzatuvchan odam narsalarni ancha aniq idrok qiladi, aksincha bu qobiliyatga ega bo'lmagan kishi ko'pgina narsalarni payqamaydi, idrokda esa ko'pgina xatoga yo'l qo'yadi. Shaxsning hislati bo'lmish kuzatuvchanlik faoliyatning hamma turlari uchun zarurdir.

1. P.Pavlov shaxsning kuzatuvchanlik fazilatini yuksak darajada qadrlagan. Rassom va yozuvchining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning ana shunday shaxsiy fazilatga ega bo'lishlariga bog'liqdir, ular o'zlarining ijodiy ishlari uchun doimo kuzatib, malumot to'playdilar.

Ayrim kishilarning kuzatuvchanligi moddiy narsalar bilan ko'proq aloqador bo'ladi. Ular buyumning sifatiga, uning qanday materialdan tayyorlanganligiga ko'proq e'tibor beradi, buyumning avzal tomonlarini yaxshiroq ko'radi. Bu hildagi zexni o'tkirlik narsalarga nisbatan kuzatuvchanlik deb ataladi. Boshqa odamlar shaxsning psixik xususiyatlarini yaxshi payqab oladi, odamning ichki dunyosini yaxshi biladi. Bu odamlarda psixologik kuzatuvchanlik o'sgan bo'ladi. Ayrim kishilar kuzatuvchanlikning ikki turiga ham ega bo'ladilar. 41 Odamlar idrok qilish sohasida bir-birlaridan yana shunisi bilan farq qiladilarki, kuzatuvchan kishilarning ayrimlari narsani o'rganishda unga ob'ektiv ravishda yondashib, idrok etilayotgan narsaga holisona munosabatda bo'lishga harakat qiladi. Ularning idroki aniq bo'ladi, vuqelikka muvofiq keladi, ular idrok jarayonida o'zlaridan hech narsa qo'shmaydilar. Boshqalarda esa idroklari mazmuniga, extimol his-tuyg'ulari va boshqa shu kabilar tasirida ko'pgina shaxsiy subektiv munosabatlari qo'shilib ketadi. Bunday odamlar hodisalarni ko'pincha yorqin, rangdor qilib tasvirleydilaru, ammo ularning tasviri ko'pincha noto'g'ri bo'ladi, unchalik aniq bo'lmaydi. Narsa va hodisalarni rejali, izchil, ma'lum bir maqsadni ko'zlab idrok qilish kuzatish deb ataladi. Kuzata olish qobiliyati kishining vaziyatni yaxshiroq faxmlab olishga, narsalarni yanada aniqroq idrok etishga, odamlarni durustroq tushunishga, ularni tashqi xususiyatlari va ichki psixik sifatlarini puxtaroq bilib olishga imkon beradi. Ularning barchasi odamga yanada to'g'riroq ish ko'rish, tevarak-atrofimizni qurshab olg'an olam tomonidan ko'rsatuvchi ta'sirlarga

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 11. November 2024

oqilona javob qaylarish imkoniyatini yaratadi. Kuzatishni hamma odam ham uddalayvermaydi.

Xayol. Biz ilgari idrok qilgan va qilmagan predmet va hodisalarni yaratishdan iborat psixik jarayon *xayol* deb ataladi. Xayolni ko'pincha fantaziya deb ataydilar, holbuki, ba'zan "*fantaziya*" degan so'z bilan haqiqiy hayotga kam aloqador xayolni tushinadilar. Xayolning boyligi idrok qilish ko'nikmasiga, predmetlar va hodisalarning obrazlarini kuzatish va xotirada saqlab qolishga bog'liq bo'lib, ular keyinchalik qayta ishlab chiqiladi. Bu jarayonda tafakkur muhim rol o'ynaydi. Tafakkur fantaziya natijalariga tuzatishlar kiritadi, ya'ni tanqidiy baholaydi. His-tuyg'ular ham xayolg'a ta'sir ko'rsatadilar va ularning o'zlari ko'p jihatdan xayolga bog'liq bo'ladi. Nihoyat kishining xayoli bilan yaratilgan ijodiy niyatlarni amalga oshirish uchun iroda zarur bo'ladi. Xayolning fiziologik asosi - miyaning katta yarim sharlar po'stlog'ida ilgari hosil muvaqqat bog'lanishlar o'rtasida yangi birikmalarning paydo bo'lishidir. Avvalgi bog'lanishlarning tiklanishi - bu xotira jarayonlaridir. Xayoning ishlashi uchun bu bog'lanishlarning miya po'stlog'ida hali mavjud bo'lmagan, lekin u yerda bor qo'zg'alishlarning qoldiqlaridan tashkil topadigan birikmali yangi sistemalari vujudga keiishi zarur. Xayol ikkala signal sistemasining faoliyati bilan mustaxkam bog'langan. Agar kishi tegishli sezgilar, idroklarga ega, ya'ni atrofdagi voqelikning dastlabki signallarini olg'an taqdiridagina, unda narsalar va hodisalar to'g'risidagi obrazlar, tasavvurlar hosil bo'lishi mumkin. 2. *Ixtiyoriy xayol* qandaydir ijodiy mehnat bilan hand kishi o'z xayolini ishtashga majbvr qilganda ro'y beradi. Bu hoi badiiy asarlarni yaratish jarayonida, 44 ixtirochi, konstruktoming faoliyatida va hatto qilayotgan narsani o'ylab ko'rish va yaxshi tasavvur qilish zarur oddiy ishda ham yuz beradi. Ixtiyorsiz xayol kishining oldida hech qanday vazifa turmagan vaqtda, lekin u beixtiyor ravishda orzu qilib, xayol sura boshlagan paytda paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz hayol kuchli ehtiyojlar tufayli ham paydo bo'ladi. Masalan: odam juda tashna yoki och paytda uning hayolida turli taomlar, suvlar paydo bo'la boshlaydi. Shuningdek, kishining hissiy holatiga ham bog'liq. Qo'rqayotgan vaqtda odam xayolg'a qo'rqinchli obrazlar kela boshlaydi.

Ayrim san'at asarlari predmetlardan bir hil xususiyatlar vahossalarni ajratib olish va ularni yangidan birlashtirib, uyg'unlashtirish yo'li bilan hosil qilingan. Bu timsollarni sintezlashning eng sodda shakli *agglyutinatsiya* (lot. agglutinare-yopishtirmoq, yelimlamoq) bo'lib, kundalik hayotda birlashtirib bo'lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, muayyan tasavvurlarni bir-biriga qo'shib yoki ulardan

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 11. November 2024

foydalanib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir. Agglyutinatsiya yo’li bilan ertak obrazlari, afsonalar, multfilmlar yaratiladi. (Suv parisi, tovuq oyog’ida turgan uycha, hind afsonalaridagi ko’p qo’lli xudolar, yetti boshli ajdar vxk). Tassavvur formalarini o’zlashtirish jihatidan agglyutinatsiyaga yaqin turuvchi — *giperbolizatsiya* yunon hiperbole - bo’rttirish, kuchaytirish)dir, ya’ni obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir. Xalq ertaqlarida jimitdek bola o’ylab topilgan, Gulliver, No’xotpolvon, Dyumovochka, gnomlar va boshqa obrazlar yaratilgan. Rassomning o’simliklar dunyosidan andoza olib, naqsh yaratishi sxematizatsiya (yunon. schema - obraz, shakl vujudga keltirish) ga misol bo’la oladi. Bu usul bilan o’rtoqlik xazillari, karikaturalar yaratiladi. *Tipiklashtirish* (yunon. tupos - iz, chiziq) dan badiiy adabiyotda keng qo’llaniladi, ular orqali narsalarning takrorlanadigan muhim tomonlari ajratilib konkret obrazlarda gavdalantiriladi. Xayolning orzu va fantaziya kabi shakllari farqlanadi. U ham mustaqil tarzda yangi obrazlar yaratishdan iboratdir, lekin orzu hamisha kelajakka qaratilgan bo’lib, kishining istaqlarini ifodalaydi. Ijodiy xayoldan farqli orzu ayni vaqtdagi faoliyatga bevosita kiritilmagan bo’ladi. Orzu qilishning ikki hili : foydali va zararli(quruq so’zlar) orzular bo’ladi. Ma’lum maqsadga intilgan kishilarning orzulari butunlay boshqacha harakterga ega bo’ladi. Fantaziya "go’yo" degan so’z yordami bilan o’yinga olib kirilgan xayoliy vaziyatdir. Fantaziya o’yin faoliyatning dasturi sifatida namoyon bo’la oladi. Masalan, bola go’yoki o’zini shifokor hisoblab kasallarni davolaydi.

Xulosa qilib aytganda Idrok va xayol birgalikda insonni hissiyotlarini boshqarib turadi. I.I.Sechenevning takidlashicha, odam hozirgi idrokidan hosil bo’lgan obrazlar ilgari vujudga kelgan va xotirasida saqlanib qolgan obrazlar bilan taqqoslab ko’radi. Agar hozirgi idrokidan hosil bo’lgan obraz ilgari xuddi shu narsani idrok qilishdan vujudga keltirgan obrazga to’la mos kelsa ayni choqda idrok qilayotgan narsasini taniydi, agar mos kelmasa esa aksiga aylanadi deya takidlaydi. Olam materiyadan iborat, materiya hamisha fazo va vaqt ichida mavjuddir, yoki faylasuflar ta’biri bilan aytganda yashash formalaridir. Bir qancha sezgi organlari va miya katta yarim sharlari po’stloglning birgalikda ish bajarishi fazo va vaqtni idrok qilishning fiziologik asosi hisoblanadi. Biz narsalarning fazoviy xususiyatlarini avvalo ko’rib idrok qilamiz. Ammo bu xususiyatlarni idrok qilishda yolglz ko’rishning o’zi kifoya qilmaydi. Ko’zimizning to’r pardasida shar tekis doira sifatida, kub esa kvadrat shaklida aks etadi, bu yo’sinda aks ettirish orqali mazkur buyumning hajmini idrok etib bo’lmaydi.

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 11. November 2024

Turlicha masofadagi narsalarni idrok qilishda ham shunga o'xshash hodisa ro'y beradi, Ularning ko'z pardasiga tushuvchi aksi katta-kichikligi jihatidan teng bo'lishi mumkun. Bu esa ularning katta-kichikligi hamda ulargacha masofa haqida aniq tassavur bera olmaydi. Ko'rish va muskul-harakat sezgilarining birga qo'shilishi tufayli biz narsalarning fazoviy holatlari haqida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lamiz. Masalan, harakat qilish soxasida ham yetarli 40 darajada tajriba orttirmagan go'dakning to'g'ri tassavur eta olmasligining boisi ham shundadir. Go'dak o'zidan ancha olisdagi narsaga qo'l cho'zib, uni ushlashga harakat qiladi. Tug'ma ko'rlar operatsiyadan keyin ko'ra oladigan bo'lgach, ular dastlabki paytda ko'rish idroki yordamida shar bilan doirani bir-biridan farq qila olmaydilar. Narsalarni qo'li bilan paypaslab ko'rgandan keyingina uning fazoviy xususiyatlarini to'g'ri aytib bera oladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “UMUMIY PSIXOLOGIYA” F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova, Toshkent “METHODIST NASHRIYOTI” 2023.
2. “UMUMIY PSIXOLOGIYA” Ozoda Tolipova, “ILM VA FAN” nashriyoti Toshkent 2023.
3. Do'stmuxamedova Sh.A, Tillashayxova X.A, Baykunosova G.Yu, Ziyavitdinova G.Z, «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya» - Darslik Toshkent. Nizomiy nomidagi TDPU, 2021y.
4. Ivanov I, Zufarova M. “Umumiy psixologiya”. O'z.FMJ, 2008. 3. Davletshin M.G, Mavlonov M.M, To'ychiyeva S.M. “Yosh va pedagogik psixologiya” T. TDPU, 2009 .
5. Safayev N.S, Mirashirova N.A, Odilova N.G. “Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti” T.Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.

Research Science and
Innovation House